

Katarzyna Bagan-Kurluta

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: kbkurluta@wp.pl

telefon: +48 85 745 71 93

DOI: 10.15290/mhi.2014.13.02.17

Macierzyństwo zastępcze a adopcje – symbioza czy konkurencja?

SUMMARY

Surrogacy and adoptions – symbiosism or concurrence?

Adoption is an institution as old as the world, created by the Roman law and present in law of almost every state. International adoptions have become popular in the second half of the twentieth century; surrogacy, although already used in ancient times – have become useful together with an artificial human reproduction methods. International adoptions and surrogacy are often regarded as wrong, associated with child trafficking and exploitation of women – hence the restrictions and prohibitions concerning them. Nevertheless, they are still serving the purpose of being a parent. That is why, despite the evil perception, they are considered useful – and therefore they are accepted and used. Will the greater popularity of surrogacy influence the number of international adoptions? Is it possible to introduce international regulation eradicating the risks associated with surrogacy? The article is an attempt to deal with these questions.

Key words: adoption, intercountry adoption, surrogacy, surrogacy agreement, the Hague Conference on Private International Law

Słowa kluczowe: adopcja, adopcja międzynarodowa, macierzyństwo zastępcze, umowa o macierzyństwo zastępcze, Haska Konferencja Prawa Międzynarodowego Prywatnego

Postrzeganie rodziny, pochodzenia dziecka, macierzyństwa i ojcostwa nie zawsze jest uzależnione od obowiązujących w tej materii aktów prawnych. Nie zawsze też prawo wyposaża nas w instrumenty, dzięki którym możemy zrealizować tak palące potrzeby, jak bycie ojcem lub matką. Zależność między współżyciem seksualnym a ciążą i urodzeniem dziecka wydaje się oczywista i w bezpośrednim związku ze statusem rodzica. Obok niej istnieje także zależność między adopcją a rodzicielstwem. Od niedawna nie są to jednak jedyne zależności, które prowadzą do bycia rodzicem.

Rozważania zawarte w artykule są próbą zasygnalizowania istnienia zależności między macierzyństwem zastępczym i adopcją, w szczególności między-

narodową, oraz zastanowienia się nad skutkami potencjalnej międzynarodowej regulacji surogacji.

Na początku ostatniej dekady XX wieku popularną tezę głoszoną w amerykańskiej doktrynie prawa rodzinnego było odejście od tradycyjnego pojmowania rodziny. W konsekwencji zaprezentowano powszechnie akceptowaną koncepcję rodziny – jako grupy ludzi, którzy się kochają i troszczą o siebie nawzajem – bez względu na istnienie między członkami tej grupy relacji natury formalnej, czy też nawet biologicznej¹. W takiej rodzinie znalazło się miejsce dla par żyjących w nieformalnych związkach, a nawet dla osób i par homoseksualnych, mimo że jeszcze do niedawna poszukiwano dla nich miejsca w szpitalach psychiatrycznych, a nie w rodzinach. American Psychiatric Association do 1973 roku traktowało homoseksualizm jako zaburzenie psychiczne, do 1994 – był klasyfikowany jako jedno z zaburzeń osobowościowych². Końcówka lat dziewięćdziesiątych przyniosła wyniki badań statystycznych, z których wynikało, że 49% amerykańskich rodzin to rodziny nietradycyjne i że 10% społeczeństwa stanowią homoseksualiści, niektórzy wychowujący dzieci. Między publikowanymi danymi dotyczącymi liczby tych dzieci były duże rozbieżności, można jednak przyjąć, że 25-milionowe grono homoseksualistów wychowywało wówczas między 1 a 14 mln dzieci³. Opublikowane dane zadawały kłam wizji konserwatywnej Ameryki, wpatrzonych w tradycyjne wartości rodzinne: w małżeństwo jako jedyną dopuszczalną formę związku łączącego kobietę i mężczyznę, i w model rodziny 2+3. Co więcej, między 1960 a 1979 rokiem zanotowano ponaddwukrotny wzrost liczby rozwodów. W tym samym czasie spadł wskaźnik płodności kobiet, a wzrosła stopa ich bezdzietności. Nastąpił duży wzrost liczby urodzeń dzieci pozamażeńskich, z 5% w 1960 do ponad 25% w 1990 roku. Od 1960 do 1992 roku odsetek dzieci żyjących w rodzinach złożonych tylko z matek i dzieci wzrósł prawie trzykrotnie, z 8 do 23%. W 1992 roku pracowało 68% zamężnych kobiet, które miały dzieci w wieku poniżej osiemnastu lat, w 1960 – takich kobiet było 28%. Między 1948 a 1991 rokiem liczba pracujących mężatek z małymi dziećmi wzrosła

¹ M. P. Treuthart, *Adopting a More Realistic Definition of Family*, 26 *Gonz. L. Rev.*, 1990/1991, s. 91, 96; J. L. Bell, *Prohibiting Adoption by Same-Sex Couples: Is It in the „Best Interest of the Child“?*, 49 „*Drake Law Review*” 2000–2001, s. 345–346.

² K. J. Starr, *Adoption by Homosexuals: A Look at Differing State Court Opinions*, 40 *Ariz. L. Rev.*, 1998, s. 1499–1500; R. Sobański, *Związki partnerskie*, „*Forum Iuridicum*” 2003, nr 2, s. 223.

³ 6–8 mln: C. Nash, *The New American Family*, „*Newsday*” z 13 września 1997 r., s. B01; D. Mishra, *The Road to Concord: Resolving the Conflict of Law Over Adoption By Gays and Lesbians*, 30 *Colum J. L. & Soc. Probs.*, 1996, s. 91; J. F. Sims, *Homosexuals Battling the Barriers of Mainstream Adoption-And Winning*, 23 „*Thurgood Marshall Law Review*” 1997–1998, s. 551–552; 1,5–14 mln: T. E. Lin, *Social Norms and Judicial Decisionmaking: Examining the Role of Narratives in Same-Sex Adoption Cases*, 99 „*Columbia Law Review*” 1999, s. 740; 1–9 mln: M. E. Liebermann, *The Status of Same Sex Adoption In the Keystone State Subsequent to the State Supreme Court’s Decision In Adoption of R.B.F. and R.C.G.*, 12 „*Journal of Law and Policy*” 2003–2004, s. 288.

z 11 do 60%⁴. Dane odnosiły się także do kwestii niedosytu dzieci i niezaspokojonej potrzeby ich posiadania przez różniące się od siebie zasadniczo grupy osób – heteroseksualistów (niezaspokojonej z racji na wysoki poziom bezpłodności Amerykanów⁵, wynikający w pewnej mierze z zaskakująco dużej liczby dokonywanych aborcji⁶) i homoseksualistów (z powodu komplikacji związanych z prokreacją w takich związkach). Jednocześnie, z przyczyn aborcji, antykoncepcji i zmiany w postrzeganiu samotnych matek, dzieci dostępnych do adopcji było mniej – szczególnie białych i zdrowych⁷.

Podobne zmiany świadomościowe zachodziły także w innych państwach europejskich, począwszy od najbardziej liberalnej Holandii, po państw byłego bloku wschodniego oraz pozaeuropejskich. Nie wpłynęły one jeszcze wówczas na przyjęcie żadnych rewolucyjnych rozwiązań prawnych. Jednak przemiany w prawie rodzinnym rozpoczęły się na początku XXI wieku. W ciągu niespełna dziesięciu lat w kilkunastu państwach wprowadzono zmiany w prawie rodzinnym – w szczególności dotyczące pochodzenia dziecka od rodziców oraz wspomaganą prokreację⁸:

Australia	2009	reforma dotycząca technik wspomaganego rozrodu i surogacji
Kanada	2004 2010	reforma dotycząca wspomaganego rozrodu Uniform Child Status Act
Zjednoczone Emiraty Arabskie	2005	kodyfikacja prawa rodzinnego
Katar	2006	kodyfikacja prawa rodzinnego
Bahrajn	2009	kodyfikacja prawa rodzinnego
Francja	2005	reforma dotycząca pochodzenia dziecka
Belgia	2006	reforma dotycząca pochodzenia dziecka

⁴ L. Peng, *Surrogate Mothers: An Exploration Of The Empirical And The Normative*, 21 Am. U. J. Gender Soc. Pol’y & L. 555 (2012–2013), s. 574, za: K. Luker, *Abortion And The Politics Of Motherhood*, University of California Press, Berkeley 1984, s. 115–118.

⁵ Według informacji z listopada 2012 r. dotknęła ona 7,3 mln Amerykanów (12% kobiet w wieku prokreatywnym i 12,5% par starających się o poczęcie dziecka), por. <http://www.9news.com/moms/article/299642/499/Infertility-How-it-affects-people-on-a-national-scale> [17.12.2013]. Z kolei według informacji z marca 2013 r. – jest to 6 mln osób i 10% par, por. <http://www.fertilityexpert.co.uk/infertility-scale-problem.html> [17.12.2013].

⁶ Por. krajowe dane statystyczne w rozłożeniu na rasy i wiek kobiet: <http://www.census.gov/compendia/statab/2012/tables/12s0101.pdf> [17.12.2013].

⁷ S. King, *Challenging Monohumanism: An Argument for Changing the Way We Think About Intercountry Adoption*, „Michigan Journal of International Law”, vol. 30, issue 2 (Winter 2009), s. 424; S. Markens, *Surrogate Motherhood And The Politics Of Reproduction*, University of California Press, Los Angeles – Berkeley – London 2007, s. 15.

⁸ *Private International Law Issues Surrounding The Status Of Children, Including Issues Arising From International Surrogacy Arrangements*, document drawn up by the Permanent Bureau, Hague Conference on Private International Law, Preliminary Document No 11 of March 2011 for the attention of the Council of April 2011 on General Affairs and Policy of the Conference, General Affairs And Policy Prel. Doc. No 11, March 2011, s. 5.

Niemcy	2008	reforma dotycząca ustalenia ojcostwa
Puerto Rico	2009	reforma dotycząca pochodzenia dziecka
Szwecja	2006	reforma dotycząca dostępu do leczenia medycznie wspomaganego rozrodczości
Nowa Zelandia	2004 2007	reforma dotycząca wspomaganego rozrodo człowieka
Wielka Brytania	2008	reforma dotycząca wspomaganego rozrodo człowieka

Genezy macierzyństwa zastępczego poszukiwać można w Starym Testamencie, gdzie w Księdze Rodzaju (16 i 30) opisane zostały przypadki Sary, jej męża Abrahama i jej egipskiej niewolnicy Hagar; Racheli i Jakuba oraz jej niewolnicy Bilhy, a także Lei, Jakuba i niewolnicy Zilpy⁹. Tak jak te przedstawione w *Biblii*, ówczesne surogacje nie miały wiele wspólnego ze współczesnymi. Służące lub niewolnice były zmuszane do stosunków seksualnych ze swoimi panami lub raczej mężami swoich pań i do rodzenia im dzieci¹⁰.

25 lipca 1978 roku w Wielkiej Brytanii przysła na świat Louise Brown – pierwsze dziecko „z probówki”, czyli dziecko poczęte w drodze zapłodnienia in vitro (IVF) i transferu embrionu¹¹. Tam też w 1999 roku, po użyciu IVF urodziło się 8 tys. dzieci, czyli 1,4% wszystkich dzieci, jakie wówczas przysły na świat w Zjednoczonym Królestwie. Ich liczba do 2004 roku utrzymywała się mniej więcej na poziomie 1% wszystkich urodzeń¹².

W świetle danych amerykańskiego urzędu statystycznego w wyniku wykorzystania metod sztucznej prokreacji w latach 2000–2006 w USA na świat przyszło ponad 326 tys. niemowląt¹³:

Rok	Rozpoczęte procedury	Liczba ciąży	Liczba urodzonych niemowląt
2000	99,629	30,557	35,025
2001	107,587	35,726	40,687
2002	115,392	40,046	45,751
2003	122,872	43,503	48,756
2004	127,977	44,774	49,458
2005	134,260	47,651	52,041
2006	138,198	50,571	54,656

⁹ Por. *Biblia Tysiąclecia Online*, Poznań 2003.

¹⁰ K. D. Krawiec, *Altruism and Intermediation in the Market for Babies*, 66 Wash. & Lee L. Rev. 2009, s. 223.

¹¹ IVF – In Vitro Fertilization. W. H. Utian et al., *Successful Pregnancy After an In-vitro Fertilization-embryo Transfer from an Infertile Woman to a Surrogate*, 313 *New Eng. J. Med.* 1351 (1985).

¹² <http://www.fertilityexpert.co.uk/infertility-scale-problem.html> [17.12.2013].

¹³ Por. *Summary Reports, Assisted Reproductive Technology Surveillance-United States*, 2006, Vol. 58, No. SS-5, June 2009, <http://www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/ss5805a1.htm>, http://www.census.gov/compendia/statab/cats/births_deaths_marriages_divorces/family_planning_abortions.html [17.12.2013].

Pierwsza surogacja gestacyjna miała miejsce w 1984 roku¹⁴, natomiast cztery lata później, dzięki amerykańskiej sprawie *In Re Baby M*¹⁵, surogacje stały się przedmiotem sporu prawnego, ale i dyskusji naukowej. Od tego czasu stały się one popularne w USA, w 2009 roku pisano o 600 przypadkach niemowlaków urodzonych jako efekt zawarcia umów surogacji, z czego 95% stanowić miały wspomniane już umowy surogacji gestacyjnej. Przez określenie to, według słownika opracowanego przez Haską Konferencję Prawa Międzynarodowego Prywatnego w 2012 roku, należy rozumieć umowę, na mocy której matka zastępcza nie zapewnia swojego własnego materiału genetycznego, a zatem rodzi dziecko genetycznie z nią niezwiązane. W następstwie umowy dochodzi do sztucznej prokreacji, a gamety mogą pochodzić od obojga socjologicznych rodziców, jednego lub żadnego z nich; może być altruistyczna lub komercyjna. Stanowi ona przeciwieństwo umowy surogacji tradycyjnej, na mocy której matka zastępcza zapewnia swój własny materiał genetyczny (komórkę jajową), a zatem rodzi dziecko genetycznie z nią związane. Socjologicznym rodzicem, według słownika, jest osoba, która prosi inną osobę o noszenie ciąży, z założeniem sprawowania pieczy nad dzieckiem po urodzeniu i bycia mu rodzicem jak swojemu własnemu dziecku; może być ona genetycznie spokrewniona z dzieckiem urodzonym w konsekwencji umowy.

Adopcja ukształtowana została przez prawo rzymskie jako przyjęcie obcej osoby za swoje dziecko¹⁶, przybranie sobie dziecka¹⁷ lub przyjęcie innej osoby do rodziny i pod władzę¹⁸. Adopcja przetworzona przez Justyniana w miarę jednolitej postaci (tj. wcześniejszego *adrogatio* i późniejszego *adoptio*) w *adoptio plena* i *adoptio minus plena* przetrwała do współczesnych czasów – także z uwzględnieniem konsekwencji przyjęcia, że *adoptio naturam imitatur (adoptio naturam imitatur et pro monstro est, ut maior sit filius quam pater)*¹⁹, a więc róż-

¹⁴ W. H. Utian et al., op. cit., *Private International Law Issues Surrounding...*, s. 5. Choć wzmianki o nich można spotkać w odniesieniu do końcówki lat 70., por. E. Teman, *The Social Construction of Surrogacy Research: An Anthropological Critique of the Psychosocial Scholarship on Surrogate Motherhood*, 67 Soc. Sci. & Med. 2008, s. 1104.

¹⁵ *In re Baby M*, 537 A.2d 1227, 109 N.J. 396 (N.J. 02/03/1988), 537 A.2d 1227, 109 N.J. 396, 1988.NJ.41301, <http://www.versuslaw.com>, http://biotech.law.lsu.edu/cases/cloning/baby_m.htm; także: M. Gittleman, *In the Matter of Baby M.: A Setback for Surrogacy Contracts*, 40 Rutgers L. Rev. 1987–1988, s. 1313–1314; por. K. Bagan-Kurluta, *About surrogacy agreements against background of American experiences*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2001, nr 8, s. 60–78.

¹⁶ W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2003, s. 187; W. Osuchowski, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, red. W. Litewski, J. Sondel, Warszawa 1986, s. 231, oraz W. Litewski, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001, s. 80.

¹⁷ K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 2000, s. 245.

¹⁸ M. Kuryłowicz, A. Wiliński, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Kraków 2000, s. 141. *Non solum tamen naturales liberi secundum ea quae diximus in potestate ostra sunt, verum et hi quo adoptamus* (G. 1, 97).

¹⁹ I. 1, 11, 4.

nicy wieku między przysposabiającym a przysposabianym, i założenia, że ten pierwszy powinien być starszy od drugiego²⁰. *Adrogatio* i *adoptio* stosowane były przede wszystkim do dorosłych mężczyzn, adopcji dokonać można było tak w odniesieniu do osób dorosłych (mężczyzn, kobiet)²¹, jak i do dzieci²². Jednak aż do XX wieku adopcje służyć miały przede wszystkim interesom rodzin i rodów, a nie dzieciom – stąd zdecydowanie bardziej popularna była koncepcja przysposobień osób dorosłych.

Geneza adopcji międzynarodowych była inna i przynajmniej początkowo miała dużo wspólnego ze szlachetnymi intencjami ulżenia doli sierot. Adopcje międzynarodowe pojawiły się jako następstwo wojen, skutek współczucia sierotom po ofiarach wojennych ze strony żołnierzy – sprawców tych ofiar. Przykładowo w USA kilkakrotnie inicjowane były programy adopcyjne dla dzieci azjatyckich w związku z konfliktami zbrojnymi w Korei i Wietnamie, w których udział wzięły oddziały amerykańskie²³. Do chwili obecnej państwem, do którego trafia najwięcej dzieci w wyniku adopcji międzynarodowych, są Stany Zjednoczone Ameryki Północnej. Z informacji amerykańskiego Departamentu Stanu o liczbie adopcji wynika, że w latach 1999–2012 dokonano 242 602 adopcje – apogeum osiągnięte zostało w latach 2004 i 2005, kiedy to Amerykanie adoptowali po prawie 23 tys. dzieci rocznie. Jednak od 2004 roku liczba adopcji systematycznie spadała. Spory spadek odnotowano między rokiem 2008, kiedy w USA weszła w życie Konwencja haska o ochronie dzieci i współpracy w dziedzinie przysposobienia zagranicznego z 29 maja 1993 roku²⁴, a 2009 – kiedy widoczne były już skutki zaostrzenia polityki adopcyjnej z racji na konieczność stosowania postanowień konwencyjnych. W 2012 roku adoptowanych zostało jedynie 8 668 dzieci – jest to najniższa liczba notowana w okresie przedstawionym w statystykach amerykańskiego Departamentu Stanu:

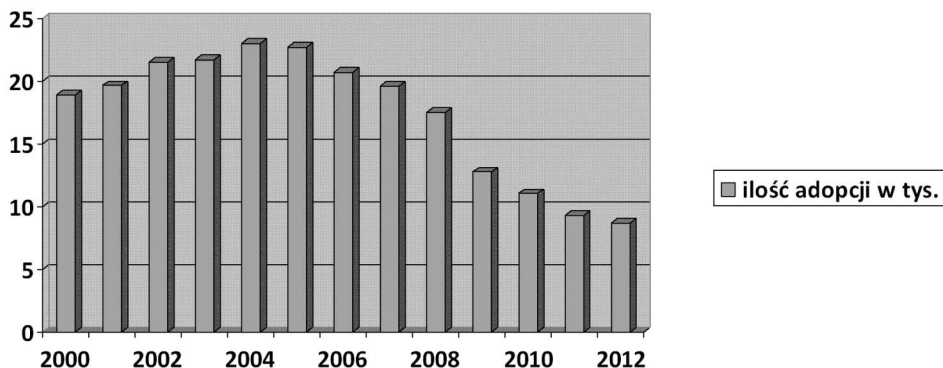
²⁰ *Minorem natu non posse maiorem adoptare placet* (I. 1, 11, 4).

²¹ W. Litewski, op. cit., s. 190.

²² M. Kuryłowicz, *Geneza i forma rzymskiej adopcji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin 1975, vol. XXII, nr 11, s. 149. Szerzej na temat ewolucji adopcji: K. Bagan-Kurluta, *Przysposobienie międzynarodowe dzieci*, Białystok 2009, s. 17–88.

²³ Działania Holt International Children’s Services i innych agencji adopcyjnych w Korei po 1953 r. i tzw. Operation Babylift w Wietnamie w 1975 r. por. J. H. A. van Loon, *International co-operation and protection of children with regard to intercountry adoption*, „Recueil des Cours” 1993, VII, s. 229; C. N. Le, *Asian Adoptions on the Rise*, „Asian Nation”, 18 stycznia 2006 r. oraz informacje ze strony internetowej poświęconej programowi i osobom w nim uczestniczącym: <http://www.vietnambabylift.org/> [10.12.2013].

²⁴ Dz. U. z 2000 r., Nr 39, poz. 448.

Dzieci adoptowane w 2012 roku pochodziły głównie z Chin (2 696), Etiopii (1 567), Rosji (749), Korei Południowej (627) i Ukrainy (395)²⁵. Tak dużo dzieci adoptowanych jest z Chin od lat, jest to pokłosie rozpoczętej w 1979 roku polityki „jednego dziecka”, a co za tym idzie – duża liczba porzucanych dziewczynek. Z kolei w Etiopii mieszka największa w państwach Afryki Subsaharyjskiej liczba sierot. Sieroctwo spowodowane jest konfliktami zbrojnymi, biedą i chorobami, a niechęć do adopcji krajowych – między innymi przekonaniem, że kobieta powinna mieć swoje własne dzieci, a adopcja świadczy o hańbiącej ją bezpłodności²⁶. Z szacunkowych danych dotyczących globalnej liczby adopcji międzynarodowych wynika, że od 1948 roku (kiedy zaczęły być one notowane) do 2010 było ich milion²⁷. Skąd wzięła się popularność adopcji zagranicznych i jakie są powody przedkładania adopcji międzynarodowych nad krajowe? Po pierwsze, proces adopcyjny jest krótszy niż przy adopcjach krajowych. Co ważne, rodzice adopcyjni unikają dzięki nim kontaktów z rodziną biologiczną dziecka, a poza tym – mogą decydować o wieku, płci i medycznej historii dziecka²⁸. Ponadto, popularność podyktowana jest ich dostępnością. W państwach biedniejszych, słabiej rozwiniętych, można się spotkać z odwrotnością sytuacji, jaka ma miejsce w państwach bogatych. A więc, w miejsce akceptacji nieślubnego macierzyństwa jest ostracyzm, w miejsce środków antykoncepcyjnych – ich minimalne stosowanie, w miejsce liberalnej polityki aborcyjnej – surowe prawa antyaborcyjne. Jeśli dodać do tego konflikty i biedę, to można mówić o powodach dużej dostępności dzieci²⁹. Znaczna liczba adopcji

²⁵ http://adoption.state.gov/about_us/statistics.php [17.12.2013].

²⁶ W. Giacofei, *Curbing Intercountry Adoption Abuses through the Alien Tort Statute*, „Roger Williams University Law Review”, vol. 18, issue 1 (Spring 2013), s. 117–119; K. Bagan-Kurluta, *Przysposobienie międzynarodowe dzieci*, Białystok 2009, s. 125.

²⁷ B. Watkins, *Intercountry Adoption and the Hague Convention: Article 22 and Limitations upon Safeguarding*, „Child and Family Law Quarterly” 2012, vol. 24, issue 4, s. 391.

²⁸ W. Giacofei, op. cit., s. 113.

²⁹ Ibidem, s. 114.

międzynarodowych odbywa się w trybie wspomnianej już konwencji haskiej z 1993 roku, z której wynika zakaz czerpania korzyści majątkowych z przysposobień i, przede wszystkim, zasada ich subsydiarności względem adopcji krajowych. Często jednak państwowa polityka dotycząca tych ostatnich (np. adopcji transrasowych) utrudnia lub wręcz uniemożliwia ich dokonywanie. Przykładowo, tak w Wielkiej Brytanii, jak i w USA przyjmuje się, że transrasowe adopcje są niekorzystne dla dzieci. Już od lat siedemdziesiątych XX wieku eksperci od zaburzeń osobowości wskazują na możliwość ich wystąpienia, gdy czarne dziecko wychowywane jest w białej rodzinie³⁰. Oznacza to w praktyce, że adopcja czarnoskórego dziecka przez białą parę jest niemożliwa lub wiąże się z licznymi komplikacjami i znacznym upływem czasu. W USA w 1987 roku dokonano tylko 8% transrasowych adopcji, z czego 1% stanowiły adopcje czarnych dzieci przez białe kobiety³¹.

Zarówno możliwość dokonania adopcji międzynarodowej, jak i surogacji są powodem turystyki, w pierwszym przypadku adopcyjnej, w drugim – surogacyjnej. Analizując zagrożenia wynikające z adopcji, należy pamiętać o tym, że państwa na świecie można podzielić na dwie grupy: państwa-strony Konwencji haskiej z 1993 roku i państwa, które nie są jej stronami. W przypadku pierwszych z nich procedury adopcyjne nie powinny wzbudzić podejrzeń co do legalności podejmowanych działań i realizacji dobra dziecka. Co do drugich, takiej pewności nie ma, bowiem przeprowadzenie procedury adopcyjnej jest tam uzależnione od przepisów prawa krajowego i uczciwości urzędników. Od wielu dekad adopcje międzynarodowe, z jednej strony bardzo użyteczne narzędzie walki z bezdzietnością, z drugiej strony – traktowane są jako instytucja co najmniej podejrzana. Wydaje się, że w znaczącej większości przypadków do adopcji dochodzi w drodze transakcji handlowych³². Bez względu na to, kto uzyskuje korzyści majątkowe – jest to biznes, który może być iden-

³⁰ A. Bahl, *Color-Coordinated Families: Race Matching in Adoption in the United States and Britain*, 28 „Loyola University Chicago Law Journal” 1996–1997, s. 45 i nast.; E. Bartholet, *Race Separatism in the Family: More on the Transracial Adoption Debate*, 2 „Duke Journal of Gender Law & Policy” 1995, s. 99–105; S. Maldonado, *Racial hierarchy and international adoptions*, [w:] L. Wardle, C. S. Williams (ed.), *Family Law: Balancing Interests and Pursuing Priorities*, William S. Hein & Co., Inc., Buffalo – New York 2007, s. 263–264; D. S. Rosettenstein, *Trans-Racial Adoption in the United States and the Impact of Considerations Relating to Minority Population Groups on International Adoptions into the United States*, [w:] *Families Across Frontiers, The International Society of Family Law*, N. Lowe, G. Douglas (ed.), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, Boston, London 1996, s. 605–623.

³¹ Por. K. Mannino, *Statistically Speaking*, 22 „Children’s Legal Rights Journal”, Spring 2002–2003, s. 26–27.

³² Zresztą już na początku XX w. w USA można było kupić niemowlę za 100 dolarów. Natomiast w Polsce w powojennych gazetach publikowane były anonse o chęci kupna dziecka, por. J. G. Stein, *A Call to End Baby Selling: Why the Hague Convention on Intercountry Adoption Should Be Modified to Include the Consent Provisions of the Uniform Adoption Act*, „Thomas Jefferson Law Review” 2001–2002, nr 24, s. 51–52; J. Starczewski, *Handel niemowlętami wczoraj i dziś*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1948, nr 4, s. 29–33.

tyfikowany z handlem żywym towarem. Adopcje mogą służyć także innym, zawoalowanym celom – wykorzystywaniu adoptowanych dzieci do prostytucji, pornografii, ciężkich, niewolniczych prac fizycznych, a w końcu – do bycia dawcami organów. Nawet w odniesieniu do niektórych państw konwencyjnych pojawiają się informacje o nielegalnym pozyskiwaniu dzieci do adopcji oraz o uzyskiwaniu korzyści majątkowych z adopcji. Takie informacje dotyczą na przykład Chin³³. Ponadto Konwencja haska z 1993 roku, ustanawiając standardy adopcji międzynarodowych, nie określa reguł postępowania w odniesieniu do państw, które jej nie ratyfikowały. W USA po ratyfikacji konwencji, oprócz adopcji dokonywanych w trybie konwencyjnym, dokonywane są także adopcje dzieci z państw, które nie ratyfikowały tej konwencji – poza jej trybem³⁴. Wstrzymanie adopcji możliwe jest właściwie jedynie wówczas, gdy państwo deklarujące chęć przystąpienia do konwencji nie spełni wymagań stawianych takim państwom, na przykład dotyczących certyfikacji agencji adopcyjnych. Przykładowo, takie wstrzymanie adopcji miało miejsce w odniesieniu do Gwatemali. Poza tym, może się oczywiście zdarzyć, jak miało to miejsce w przypadku Rumunii, że państwo pod naporem społeczności międzynarodowej (w tym przypadku Unii Europejskiej) wprowadzi ograniczenia dotyczące adopcji zagranicznych lub zakaz ich dokonywania. Skutki radykalnego zmniejszenia liczby adopcji międzynarodowych można ocenić na podstawie wydarzeń, jakie miały miejsce właśnie w Rumunii po wprowadzeniu przez ten kraj zakazu w 2001 roku. Liczba adopcji do USA spadła z 1 119 (2000) do 5 (2009), a rumuński system opieki społecznej zmuszony był zmagać się z prawie 78 tys. sierot. To niestety one przegrały tę walkę z systemem i w większości przypadków znalazły się na rumuńskich ulicach³⁵.

Umowy surogacji także nie cieszą się szeroką akceptacją, co więcej, można mówić o podziale państw na trzy grupy, gdzie są one odmiennie traktowane przez prawo. Są to: 1) posiadające regulację prawną dotyczącą takich umów, przynajmniej w jakimś zakresie je aprobującą, 2) w których wyraźnie ich zakazano oraz 3) bez regulacji wprost odnoszącej się do tych umów. Na przykład Polska znajduje się wśród państw z ostatniej grupy: przyjmuje się z reguły, że umowy są nieważne, a ich realizację uniemożliwia wprowadzenie do kodeksu rodzinnego i opiekuńczego odpowiedniej regulacji macierzyństwa³⁶. Bez względu jednak na sposób traktowania umów przez prawo, w doktrynie dość powszechnie pisze się o zagrożeniach dla matki zastępczej, samego dziecka,

³³ W. Giacofei, op. cit., s. 117–118.

³⁴ C. J. Troy, *Members Only: The Need for Reform in U.S. Intercountry Adoption Policy*, „Seattle University Law Review”, vol. 35, issue 4 (Summer 2012), s. 1533.

³⁵ Ibidem, s. 1538. W podtekście: zamiast w amerykańskich domach.

³⁶ W związku z tym nie można mówić o jakiegokolwiek praktyce w tej materii, brak jest orzecznictwa, pozornie umowy nie są zawierane. Przeczy temu liczba internetowych anonsów obu potencjalnych stron takiej umowy.

o przedmiotowym traktowaniu kobiety, tworzeniu sytuacji, w której los dziecka jest niepewny. Przedstawiany jest stereotyp ubogiej, młodej i niewykształconej matki zastępczej oraz bogatych, wykształconych inicjatorów jej ciąży. Tacy też byli uczestnicy pierwszej amerykańskiej sprawy *In Re Baby M* – surogatka i rodzice socjologiczni. Mary Beth Whitehead, w czasie procesu 29-latką, w połowie dziesiątej klasy zrezygnowała z nauki. W 1973 roku wyszła za mąż za Richarda Whiteheada – ona miała 16 lat, on – 24. Whitehead w czasie procesu był zatrudniony jako kierowca śmieciarki. Para miała pierwsze dziecko w 1974 roku, drugie – w 1976, po czym Whitehead poddał się wasektomii. Od dnia ich ślubu w 1973 roku przenosili się co najmniej 12 razy, a raz pozostawali w separacji – wówczas Mary Beth Whitehead korzystała z pomocy społecznej. Jej mąż miał problemy alkoholowe, dlatego dwukrotnie utracił prawo jazdy. W 1983 roku para złożyła wniosek o upadłość.

Ich przeciwieństwem byli rodzice socjologiczni: państwo Stern. William Stern był biochemikiem, Elizabeth Stern – pediatrą. Pobrali się w 1974 roku, decyzję co do posiadania dziecka odkładając do czasu ukończenia rezydentury przez żonę i osiągnięcia stabilności finansowej. Zanim doszło do ciąży, u kobiety zdiagnozowano stwardnienie rozsiane. Cięża mogłaby stanowić poważne zagrożenie dla stanu jej zdrowia. Konsekwentnie, nadal pragnąc dziecka, z racji na długość procesu adopcyjnego oraz komplikacje związane z ich wiekiem i religią, zrezygnowali z adopcji. Ponadto, mężczyzna był jedynym członkiem rodziny ocalałym z Holocaustu, stąd chciał przedłużyć jej istnienie – surogacja wydawała się rozwiązaniem znacznie lepszym niż adopcja³⁷.

W ten stereotyp z pewnością perfekcyjnie wpisują się także niektórzy uczestnicy turystyki prokreacyjnej. Jednak, jak się okazuje, o stereotypie kobiet zmuszonych przez biedę do zawierania umów surogacji można mówić tylko w odniesieniu do niektórych przypadków. Do innych – bardziej adekwatne wydaje się użycie określenia: motywowane możliwością zarobku. Ponadto, według badań empirycznych przeprowadzonych na surogatkach z USA i Wielkiej Brytanii – nie są to ubogie, samotne, młode kobiety, które zmuszone finansowymi, rodzinnymi problemami lub byciem członkiem mniejszości etnicznej zawierają umowy, w naiwności swojej nie zdając sobie sprawy z emocjonalnych i fizycznych skutków jej realizacji. Są to raczej dojrzałe, doświadczone, stabilne finansowo i emocjonalnie nonkonformistyczne ekstrawertyczki – świadome swoich decyzji i ich skutków³⁸. Ich kontrahentami są pary z problemami medycznymi, niepozwalającymi mieć dzieci, pary, którym prawo uniemożliwia posiadanie dzieci, osoby samotne różnej orientacji seksualnej

³⁷ L. Peng, *Surrogate Mothers: An Exploration Of The Empirical And The Normative*, 21 Am. U. J. Gender Soc. Pol'y & L. 555 (2012–2013), s. 578–579.

³⁸ Ibidem, s. 560, za: K. Busby, D. Vun, *Revisiting The Handmaid's Tale: Feminist Theory Meets Empirical Research on Surrogate Mothers*, 26 Can. J. Fam. L. (2010), s. 51–52.

i w różnym wieku – z całą pewnością na tyle finansowo stabilne, aby opłacić koszty surogacji.

Porównując adopcje z surogacjami odnosi się wrażenie, że wszystkie okoliczności wskazują na to, że umowy surogacji są użyteczniejsze i wygodniejsze w realizacji niż adopcje. Adopcje są w znacznym stopniu ograniczone przez przeszkody adopcyjne i wymogi stawiane rodzicom adopcyjnym. Procedury adopcyjne są długie, tym dłuższe, im dłuższy jest obligatoryjny okres preadopcyjny. Niektóre osoby nie mogą adoptować dzieci – czasem adoptować mogą tylko małżeństwa, z reguły nie mogą adoptować homoseksualiści. W tej kategorii mieszczą się zarówno osoby samotne, niedeklarujące bycia w związku z inną osobą, pary w związkach – gdy tylko jeden z partnerów ma chęć adoptować dziecko, partnerzy mający chęć dokonać adopcji wspólnie oraz małżeństwa tej samej płci, również chętne do dokonania wspólnej adopcji³⁹. Sytuacja homoseksualistów nie zmieniła się po wejściu w życie Konwencji haskiej z 1993 roku, gdyż nie przesądza ona o tym, kto może adoptować dzieci – natomiast posłużono się w niej mechanizmami dobra dziecka oraz klauzuli porządku publicznego⁴⁰. Poza tym, lepiej jest mieć swoje własne dziecko – genetycznie spokrewnione – niemowlaka, najczęściej zdrowego. W końcu – za jedno i drugie trzeba zapłacić. Każdy rodzic adopcyjny płaci agencji, która pośredniczy w międzynarodowej adopcji. Są to kwoty między 15 a 35 tys. dolarów⁴¹. Przykładowo, chińskie sierocińce pobierają opłatę za każde dziecko – w kwotach między 3 a 5,4 tys. dolarów⁴². Koszty surogacji są różne, ale zazwyczaj składają się na nie opłaty dla agencji pośredniczącej, doradców prawnych, koszty zabiegów medycznych i kompensata finansowa dla samej surogatki, co może oznaczać kwotę 100 tys. dolarów⁴³.

Zarówno adopcje, jak i surogacje w swym wymiarze międzynarodowym powodują problemy przede wszystkim dotyczące sytuacji prawnej dziecka: ustalenia jego pochodzenia i jego skutków (obywatelstwa dziecka i innych kwestii regulowanych prawem emigracyjnym, ale też odpowiedzialności rodzicielskiej, pieczy nad dzieckiem, obowiązku utrzymywania dziecka)⁴⁴. W trakcie prac Haskiej Konferencji Prawa Międzynarodowego Prywatnego zauwa-

³⁹ J. B. Mertus, *Barriers, Hurdles, and Discrimination: The Current Status of LGBT Intercountry Adoption and Why Changes Must Be Made to Effectuate the Best Interest of the Child*, „Capital University Law Review”, vol. 39, issue 2 (Spring 2011), s. 276–278.

⁴⁰ R. M. Schupp-Star, *Hague Convention on the Protection of Children and Cooperation in Respect of Intercountry Adoption: The Need for a Uniform Standard for Intercountry Adoptions by Homosexuals*, „Roger Williams University Law Review”, vol. 16, issue 1 (Winter 2011), s. 145–152.

⁴¹ W. Giacofei, op. cit., s. 110.

⁴² Ibidem, s. 119.

⁴³ A. R. Dana, *The state of surrogacy laws: determining legal parentage for gay fathers*, „Duke Journal of Gender Law & Policy” 2011, vol. 18, s. 363.

⁴⁴ *Private International Law Issues Surrounding...*, s. 4.

żono, że mogą one wystąpić w trzech sytuacjach: (a) gdy rodzice socjologiczni zamierzają zabrać dziecko do domu, czyli do państwa, w którym mieszkają, (b) gdy dziecko jest w państwie zamieszkania socjologicznych rodziców i istnieje potrzeba rejestracji zagranicznego aktu urodzenia dziecka lub rozpoczęcia postępowania o uznanie zagranicznego orzeczenia dotyczącego pochodzenia dziecka, (c) gdy problem pochodzenia dziecka może być podniesiony jako kwestia uboczna w sporze dotyczącym pieczy lub alimentacji⁴⁵. Jest nadzieja, że dotychczasowe prace doprowadzą do przyjęcia konwencji, której postanowienia stanowić będą remedium na te problemy. Trudno jednak przewidzieć, jaka będzie popularność takiej konwencji i jak zostanie ona przyjęta w państwach, gdzie surogacje są nieuregulowane lub zakazane. Dla zachęty do jej aprobaty można natomiast posłużyć się słowami E. S. Scott: „Dobrze zaprojektowana regulacja może znacznie złagodzić większość potencjalnie namacalnych szkód, jakie może wyrządzić surogacja, a to wydaje się być odpowiednią funkcją prawa w społeczeństwie liberalnym, w reakcji na kwestię, co do której nie istnieje społeczny konsensus”⁴⁶.

W roku 2001, w trakcie obrad Haskiej Konferencji Prawa Prywatnego Międzynarodowego, zasugerowano podjęcie prac nad rosnącymi problemami wynikającymi z umiędzynarodowienia umów macierzyństwa zastępczego. Rozpoczęto je w kwietniu 2010 roku, a specjalnie stworzona komisja już dwa miesiące później wyraziła zaniepokojenie rosnącą liczbą umów macierzyństwa zastępczego oraz niepewnością co do sytuacji prawnej dzieci, które przyszły na świat w ich następstwie⁴⁷. Liczba umów zawieranych w skali globalnej nie jest możliwa do ustalenia. Amerykańskie źródła podają, że jest to 25 tys., raczej tylko w odniesieniu do terytorium USA⁴⁸. Dane z pięciu agencji specjalizujących się w międzynarodowych surogacjach dały wspomnianej komisji podstawę do twierdzenia o olbrzymim wzroście „rynku”: porównując rok 2010 z 2006, wzrost ten sięga blisko tysiąca procent⁴⁹. Szacuje się, że wartość około 400 mln dolarów przypada na rynek turystyki surogacyjnej w Indiach⁵⁰. Już w 2009 roku odnotowano w Indiach masowe otwieranie klinik położniczych służących surogatkom. Wartość tego sektora rynku szacowano wówczas na 500 mln dolarów, wróżąc mu jeszcze bardziej dynamiczny roz-

⁴⁵ Ibidem, s. 7.

⁴⁶ E. S. Scott, *Surrogacy and the Politics of Commodification*, 72 *Law & Contemp. Probs.* (2009), s. 146, za: L. Peng, op. cit., s. 582.

⁴⁷ *Private International Law Issues Surrounding...*, s. 1–4.

⁴⁸ L. Peng, op. cit., za: E. Teman, op. cit., s. 1104.

⁴⁹ *A Preliminary Report On The Issues Arising From International Surrogacy Arrangements drawn up by the Permanent Bureau, Hague Conference on Private International Law, Preliminary Document No 10 of March 2012 for the attention of the Council of April 2012 on General Affairs and Policy of the Conference, General Affairs And Policy, Prel. Doc. No 10, March 2012, s. 8.*

⁵⁰ *Private International Law Issues Surrounding...*, s. 7.

wój – z racji stosunkowo niewielkich kosztów usług świadczonych przez surorki (6–10 tys. dolarów) i biedę w Indiach (35% społeczeństwa żyje za mniej niż 1 dolara dziennie)⁵¹.

Kwestią pochodzenia dzieci zajmowała się wcześniej Rada Europy, skutkiem czego powstała Europejska konwencja o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego z 1975 roku⁵². W jej świetle, pochodzenie dziecka pozamałżeńskiego od matki ustala się wyłącznie na podstawie faktu jego urodzenia (art. 2). Jednak obecnie sama organizacja sugeruje wprowadzenie regulacji uwzględniającej konsekwencje wspomaganej reprodukcji człowieka. W dokumencie *Draft Recommendation on the rights and legal status of children and parental responsibilities* z 2011 roku⁵³, który w istocie stanowi projekt nowej konwencji, czytamy, że niektóre postanowienia konwencji z 1975 roku są przestarzałe i sprzeczne z orzecznictwem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Ponadto, nie uwzględniają zmieniającego się wzoru i stylu życia rodzinnego w całej Europie. W art. 2 rekomendacji przyjęto, że rodzicami powinny być osoby, które prawo krajowe uznaje za rodziców. Ciągłe główną regułą ustanawiania pochodzenia dziecka od matki rządzić ma biologia. Kobieta, która rodzi dziecko, powinna być uważana za jego matkę, niezależnie od genetycznego pokrewieństwa. Jednak w państwach, gdzie są przepisy regulujące surogacje, możliwe jest wprowadzanie dowolnych przepisów w zakresie innego ukształtowania macierzyństwa, tak zresztą jak zaprzeczania macierzyństwu (art. 7). W kwestii wspomaganej prokreacji państwa, które na nią pozwalają powinny wprowadzić przepisy umożliwiające ustalenie pochodzenia dziecka, w szczególności przewidujące, że dawca gamety lub embrionu nie jest uważany za rodzica dziecka, natomiast za ojca dziecka uznawany jest mąż lub zarejestrowany partner matki, o ile się nie sprzeciwił sztucznej prokreacji, ewentualnie partner matki, o ile on i matka pisemnie wyrazili zgodę na przeprowadzenie takiego zabiegu (art. 17).

W 1989 roku *Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Science (CAHBI)*⁵⁴ zaproponował zasady postępowania w odniesieniu do surogacji. Żaden lekarz ani instytucja nie mogą korzystać z technik sztucznej prokreacji do poczęcia dziecka przez surorkę, a wszelkie porozumienia między surorką a osobą lub osobami, dla których nosiła ciężę powinny być niewykonalne. Wszelkie działania podjęte przez pośrednika na rzecz osób za-

⁵¹ K. D. Krawiec, op. cit., s. 225–226.

⁵² Dz. U. z 1999 r., Nr 79, poz. 888.

⁵³ *Committee Of Experts On Family Law (CJ-FA), Draft Recommendation on the rights and legal status of children and parental responsibilities. Revised version proposed by Nigel Lowe after the 4th meeting held in Strasbourg from 16 to 18 March 2011, Strasbourg, 8 April 2011 CJ-FA-GT3 (2010) 2 rev. 4.*

⁵⁴ *Principle 15: Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences (CAHBI), 1989, http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/family/CJ-FA-GT3%20_2010_%202022%20-%20draft%20instrument%20E.pdf [10.12.2013].*

interesowanych macierzyństwem zastępczym, jak również wszelkie reklamy z nim związane, są zabronione. Jednak państwa w wyjątkowych przypadkach określonych prawem krajowym mogą przyjąć, że lekarz lub instytucja mogą przystąpić do zapłodnienia zastępczej matki w drodze użycia technik sztucznej prokreacji, pod warunkiem, że surogatka nie uzyska żadnych korzyści materialnych z zabiegu i że będzie mogła w chwili urodzenia dziecka dokonać wyboru co do jego zatrzymania lub wydania rodzicom socjologicznym.

Gdyby zapytać, czy surogacje stanowią konkurencję, zagrożenie dla adopcji, odpowiedź powinna być twierdząca. Z racji na brak rzetelnych danych dotyczących skali surogacji, trudno jest ocenić stopień zagrożenia. Z całą pewnością radykalne zmniejszenie liczby adopcji międzynarodowych może być dużym wyzwaniem dla służb socjalnych niektórych państw. Gdyby zapytać, czy z przyczyny umów surogacji doszło do rewolucji w sferze prawa rodzinnego, odpowiedź chyba jeszcze w tej chwili powinna być negatywna.

Bibliografia

Akty prawne i orzecznictwo

Europejska konwencja o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego z 1975 r., Dz. U. z 1999 r., Nr 79, poz. 888.

In Re Baby M, 537 A.2d 1227, 109 N.J. 396 (N.J. 02/03/1988), 537 A.2d 1227, 109 N.J. 396, 1988.NJ.41301.

Konwencja haska o ochronie dzieci i współpracy w dziedzinie przysposobienia zagranicznego z 29 maja 1993 r., Dz. U. z 2000 r., Nr 39, poz. 448.

Literatura

A Preliminary Report On The Issues Arising From International Surrogacy Arrangements drawn up by the Permanent Bureau, Hague Conference on Private International Law, Preliminary Document No 10 of March 2012 for the attention of the Council of April 2012 on General Affairs and Policy of the Conference, General Affairs And Policy, Prel. Doc. No 10, March 2012.

Bagan-Kurluta K., *About surrogacy agreements against background of American experiences*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2001, nr 8.

Bagan-Kurluta K., *Przysposobienie międzynarodowe dzieci*, Białystok 2009.

Bahl A., *Color-Coordinated Families: Race Matching in Adoption in the United States and Britain*, 28 „Loyola University Chicago Law Journal” 1996–1997.

Bartholet E., *Race Separatism in the Family: More on the Transracial Adoption Debate*, „Duke Journal of Gender Law & Policy” 1995, nr 2.

- Bell J. L., *Prohibiting Adoption by Same-Sex Couples: Is It in the „Best Interest of the Child”?*, „Drake Law Review” 2000–2001, nr 49.
- Biblia Tysiąclecia Online*, Poznań 2003.
- Busby K., Vun D., *Revisiting The Handmaid’s Tale: Feminist Theory Meets Empirical Research on Surrogate Mothers*, 26 Can. J. Fam. L. (2010).
- Committee Of Experts On Family Law (CJ-FA), Draft Recommendation on the rights and legal status of children and parental responsibilities. Revised version proposed by Nigel Lowe after the 4th meeting held in Strasbourg from 16 to 18 March 2011, Strasbourg, 8 April 2011 CJ-FA-GT3 (2010) 2 rev. 4.*
- Dana A. R., *The state of surrogacy laws: determining legal parentage for gay fathers*, „Duke Journal of Gender Law & Policy” 2011, vol. 18.
- Giacofei W., *Curbing Intercountry Adoption Abuses through the Alien Tort Statute*, „Roger Williams University Law Review”, Vol. 18, Issue 1 (Spring 2013).
- Gittleman M., *In the Matter of Baby M.: A Setback for Surrogacy Contracts*, 40 Rutgers L. Rev. 1987–1988.
- King S., *Challenging Monohumanism: An Argument for Changing the Way We Think About Intercountry Adoption*, „Michigan Journal of International Law”, vol. 30, issue 2 (Winter 2009).
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 2000.
- Krawiec K. D., *Altruism and Intermediation in the Market for Babies*, 66 Wash. & Lee L. Rev. 2009.
- Kuryłowicz M., *Geneza i forma rzymskiej adopcji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1975, nr 11.
- Kuryłowicz M., Wiliński A., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Kraków 2000.
- Le C. N., *Asian Adoptions on the Rise*, „Asian Nation” z 18 stycznia 2006 r.
- Liebermann M. E., *The Status of Same Sex Adoption In the Keystone State Subsequent to the State Supreme Court’s Decision In Adoption of R.B.F. and R.C.G.*, 12 „Journal of Law and Policy” 2003–2004.
- Lin T. E., *Social Norms and Judicial Decisionmaking: Examining the Role of Narratives in Same-Sex Adoption Cases*, 99 „Columbia Law Review” 1999.
- Litewski W., *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001.
- Litewski W., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2003.
- Loon J. H. A. van, *International co-operation and protection of children with regard to intercountry adoption*, „Recueil des Cours” 1993, nr VII.
- Luker K., *Abortion And The Politics Of Motherhood*, University of California Press, Berkeley 1984.
- Maldonado S., *Racial hierarchy and international adoptions*, [w:] *Family Law: Balancing Interests and Pursuing Priorities*, eds L. Wardle, C. S. Williams, William S. Hein & Co., Inc., Buffalo – New York 2007.
- Mannino K., *Statistically Speaking*, 22 „Children’s Legal Rights Journal”, Spring 2002–2003.

- Markens S., *Surrogate Motherhood And The Politics Of Reproduction*, University of California Press, Los Angeles – Berkeley – London 2007.
- Mertus J. B., *Barriers, Hurdles, and Discrimination: The Current Status of LGBT Inter-country Adoption and Why Changes Must Be Made to Effectuate the Best Interest of the Child*, „Capital University Law Review”, vol. 39, issue 2 (Spring 2011).
- Mishra D., *The Road to Concord: Resolving the Conflict of Law Over Adoption By Gays and Lesbians*, 30 Colum J. L. & Soc. Probs., 1996.
- Nash C., *The New American Family*, „Newsday” z 13 września 1997 r.
- Osuchowski W., *Rzeczymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, red. W. Litewski, J. Sondel, Warszawa 1986.
- Peng L., *Surrogate Mothers: An Exploration Of The Empirical And The Normative*, 21 Am. U. J. Gender Soc. Pol’y & L. 555 (2012–2013).
- Private International Law Issues Surrounding The Status Of Children, Including Issues Arising From International Surrogacy Arrangements*, document drawn up by the Permanent Bureau, Hague Conference on Private International Law, Preliminary Document No 11 of March 2011 for the attention of the Council of April 2011 on General Affairs and Policy of the Conference, General Affairs And Policy Prel. Doc. No 11, March 2011.
- Rosettenstein D. S., *Trans-Racial Adoption in the United States and the Impact of Considerations Relating to Minority Population Groups on International Adoptions into the United States*, [w:] *Families Across Frontiers, The International Society of Family Law*, eds Lowe N., Douglas G., Martinus Nijhoff Publishers, The Hague – Boston – London 1996.
- Schupp-Star R. M., *Hague Convention on the Protection of Children and Cooperation in Respect of Inter-country Adoption: The Need for a Uniform Standard for Inter-country Adoptions by Homosexuals*, „Roger Williams University Law Review”, vol. 16, issue 1 (Winter 2011).
- Scott E.S., *Surrogacy and the Politics of Commodification*, 72 Law & Contemp. Probs. (2009).
- Sims J. F., *Homosexuals Battling the Barriers of Mainstream Adoption-And Winning*, 23 „Thurgood Marshall Law Review” 1997–1998.
- Sobański R., *Związki partnerskie*, „Forum Iuridicum” 2003, nr 2.
- Starczewski J., *Handel niemowlętami wczoraj i dziś*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1948, nr 4.
- Starr K. J., *Adoption by Homosexuals: A Look at Differing State Court Opinions*, 40 Ariz. L. Rev., 1998.
- Stein J. G., *A Call to End Baby Selling: Why the Hague Convention on Inter-country Adoption Should Be Modified to Include the Consent Provisions of the Uniform Adoption Act*, 24 „Thomas Jefferson Law Review” 2001–2002.
- Teman E., *The Social Construction of Surrogacy Research: An Anthropological Critique of the Psychosocial Scholarship on Surrogate Motherhood*, 67 Soc. Sci. & Med. (2008).

- Treuthart M. P., *Adopting a More Realistic Definition of Family*, 26 *Gonz. L. Rev.*, 1990/1991.
- Troy C. J., *Members Only: The Need for Reform in U.S. Intercountry Adoption Policy*, „*Seattle University Law Review*”, vol. 35, issue 4 (Summer 2012).
- Utian W. H. et al., *Successful Pregnancy After an In-vitro Fertilization-embryo Transfer from an Infertile Woman to a Surrogate*, 313 *New Eng. J. Med.* 1351 (1985).
- Watkins B., *Intercountry Adoption and the Hague Convention: Article 22 and Limitations upon Safeguarding*, „*Child and Family Law Quarterly*”, vol. 24, issue 4 (2012).

Strony internetowe

http://adoption.state.gov/about_us/statistics.php

<http://www.9news.com/moms/article/299642/499/Infertility-How-it-affects-people-on-a-national-scale>

<http://www.census.gov/compendia/statab/2012/tables/12s0101.pdf>

<http://www.fertilityexpert.co.uk/infertility-scale-problem.html>

<http://www.fertilityexpert.co.uk/infertility-scale-problem.html>

<http://www.versuslaw.com>, http://biotech.law.lsu.edu/cases/cloning/baby_m.htm

<http://www.vietnambabylift.org/>

Principles set out in the report of the Ad Hoc Committee of Experts on Progress in the Biomedical Sciences (CAHBI), 1989, http://www.coe.int/t/dghl/standard_setting/family/CJ-FA-GT3%20_2010_%202%20-%20draft%20instrument%20E.pdf.

Summary Reports, Assisted Reproductive Technology Surveillance-United States, 2006, Vol. 58, No. SS-5, June 2009, <http://www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwr.html/ss5805a1.htm>, http://www.census.gov/compendia/statab/cats/births_deaths_marriages_divorces/family_planning_abortions.html.